

הארץ

ספרים

פיצוח הגרעין ההיסטורי, או פיצוחים וגרעינים?

בספרו "מאין באנו: הצופן הגנטי של התנ"ך" מציע ישראל קנוהל שחזור של יצירת עם ישראל ושל התגבשות אמונתו הבנוי כולו על כרעי תרנגולת וקישורים דמיוניים. מספר ההשערות הדמיוניות - והסתירות ביניהן - גדול כל כך, שקשה כאן להתייחס לכל אחת מהן בנפרד. נראה שקנוהל קבע תחילה את התיאוריה, אירגן את הכרונולוגיה ההיסטורית ואת תולדות הטקסט המקראי באופן הנוח לו, ורקח מכל אלה את יסודות "הצופן הגנטי" - האתני והדתי - של ישראל הקדום

יעקב שביט

15 באוקטובר 2008



מאין באנו: הצופן הגנטי של התנ"ך, מאת ישראל קנוהל, הוצאת דביר, 2008,

224 עמודים

אפשר לראות בספרו של ישראל קנוהל ביטוי למקרה פרטי של חוקר מקרא אורתודוקסי, שאינו מאמין במעמד הר סיני ובתורה משמים, אבל נחלץ להציל לפחות מקצת מן העדות ההיסטורית במקרא (ובעצם, בחומש ובספר יהושע) מציפורני "ביקורת המקרא" והמחקר הארכיאולוגי. אפשר גם לראות בו תוצר של מקרה מצער של מלומד, שרכבת המחקר שלו ירדה מן הפסים, ולכן התוצאה היא קבלת חלקים מן הסיפור ההיסטורי המקראי על ראשית ישראל, בתוך "הארתם" באור חדש מצד אחד, וכפירה גמורה בחלקים מרכזיים שלו, מצד אחר.

מדובר בפרי עטו של חוקר המופקד על הקתדרה למקרא ע"ש יחזקאל קויפמן באוניברסיטה העברית, ולא באחד מאותם תמהונים המבשרים לעולם חדשים לבקרים שהצליחו לפצח את "הצופן המקראי", וכתוצאה מכך הם יכולים לפתור את כל הבעיות המוקשות, ולספר את הסיפור האמיתי על ראשית ישראל ואמונתו. ואולם, פענוח הצופן בגרסת קנוהל נובע משפע של דמיון פורה, מהשערות פורחות באוויר, משיירי תיאוריות שאין להן שחר, ומשימוש פגום במקורות השונים ובמחקר בן הזמן. והעיקר, זה פענוח המתעלם מכל כללי המחקר האקדמי, דבר שמן הסתם לא ימנע מכמה קוראים לראות בו חוקר מקורי ונועז, שלא הולך בתלם, ומלהפוך את ספרו לרב-מכר לשעה.

כתיבה ביקורתית על הספרות האזוטרית הזאת מעוררת תמיד דילמה. התעלמות ממנה נתפשת כאי-רצון, או אפילו כחוסר יכולת, לקבל "מהפיכה מחקרית", ואילו הקדשת זמן להפרכתה מלווה בתחושה שאין טעם ואין תועלת לעסוק ברצינות בקוריוז. במקרה שלפנינו, קשה להפריך טענות שכולן פרי הדמיון היצירתי ושאינן להן - ולא יכולות להיות להן - שום תימוכין במקרא, בעדויות חוץ-מקראיות ובממצא הארכיאולוגי; איך אפשר להתייחס ברצינות לטיעונים שעיקרם "אפשר לשער כי...".

בנקודת המוצא של קנוהל אין שום חדש. המקרא (קנוהל מתייחס לחומש ולספר יהושע) מביא מסורות שונות על ראשית ישראל. הפתרון שמציע קנוהל הוא קביעת שלוש מסורות הקשורות בקבוצות ממוצא שונה שמהן נולד ישראל הקדום: אחת של "הכנענים" יושבי הארץ, השנייה ממצרים, והשלישית מחרן שבצפון סוריה. לטענתו, לכל אחת מהקבוצות האלה - שלא היה ביניהן שום קשר קודם - היו השקפת עולם דתית ומנהגי פולחן שונים, והתמזגותן יחד הולידה במאה ה-12 לפני הספירה את ישראל הקדום. קנוהל אמנם מקבל את

הדעה כי המסורות הרלוונטיות הועלו על הכתב מאות שנים לאחר היווצרותן, וכי המחברים המקראיים כבר לא הכירו את הנסיבות ההיסטוריות שבהן נוצרו; ואולם, אין בכך, לדעתו, לבטל את הערך של גרעינים ההיסטורי.

בדרכו לחשוף את "הגרעין ההיסטורי", הטמון במסורות ובעדויות החוץ-מקראיות, מתגלה שיטתו: הוא מקבל קטעי מסורות אחדים, דוחה מסורות אחרות, ממציא הקשרים, ולכל עניין מוקשה הוא מוצא את מפתח הקסמים ב"זיכרון" - זה ששימר מאורעות וחוויות שהתרחשו מאות שנים לפני שהועלו על הכתב. ואולם, במקרים אחדים הוא נאלץ לשער שלסופרים המקראיים היתה גישה למצבות זיכרון ולמקורות מצריים אחרים, והם שמרו את תוכנם בזיכרונם. מאחר שלא תמיד אפשר לסמוך על הזיכרון, יש לקנוהל פתרון נוסף: הסופרים הלוויים הכירו את הכתב המכונה פרוטו-סינאי, והיו מלומדים בכתיבה ובקריאה.

כך אנו למדים כי הקבוצה הראשונה שממנה הורכב ישראל הקדום היתה של כמה אלפי פליטי חרב ("אברהמים") ממוצא שמי (ודוברי "עברית") מאזור חרן שבצפון סוריה. הם נמלטו מאימת הכיבוש האשורי אחרי שנת 1268, ולבסוף התמזגו עם יושבי כנען ועם הבאים ממצרים, בהביאם אתם מנהגי פולחן חיתיים וחוריים (ואת מוסד השבת). על כך לומד קנוהל, בין היתר, מתיאורו של יעקב כ"ארמי אובד". הסיבה שספר בראשית אינו מספר את הסיבה האמיתית ש"אברהם" עזב את מולדתו היא, לדעתו, כי "דרכם של סיפורים מכוננים לעמעם ולטשטש אירועים כואבים מעין אלה". אי אפשר שלא לתמוה למה המקרא לא טישטש ועימעם את הפן הכואב בסיפור מכוון אחר, בסיפור שעבוד מצרים.

הקבוצה השנייה היתה ממוצא כנעני, שהשתייכו לחיקסוס, אוכלוסייה "כנענית" שמשלה במצרים התחתונה בין אמצע המאה ה-17 לאמצע המאה ה-16 לפנה"ס. אחרי גירוש החיקסוס ממצרים שבה הקבוצה הזאת לכנען. אפשרות אחרת היא שמדובר ב"כנענים" שנותרו בכנען, אבל שמרו בזיכרונם את התקופה שבה שלטו החיקסוס במצרים התחתונה ואת גירושם ממנה.

400 שנה אחרי "גירוש" החיקסוס הגיעה לכנען הקבוצה השלישית, זו של הלוויים, שהיתה במקורה קבוצה משפחתית ממוצא שמי, שנמנתה עם "מעמד החבירו-עפירו" (כלומר, "עברים"), והועסקה במצרים בעבודות כפייה כגון בניין ערים. היא מנתה כ-500 נפש (מספר שעליו הוא למד "ממיעוט מספרם של הכוהנים בשילה"), חמקה ממצרים לארץ-ישראל ב-1208 לפנה"ס, שעה שמצרים היתה עסוקה בהכנות מלחמה בלובים ובגויי הים, ונדדה במדבר ארבעים שנים. בני הקבוצה היו "חדשים מקרוב באו", כינויים "לוויים" נגזר מהיותם "נלוויים", ולכן הם התפזרו בקרב שבטי ישראל (שקנוהל אינו מסביר כיצד נוצרו), קיבלו נחלות שדה ופעלו כאחראים לפולחן. הם זכו למעמד הזה משום שהביאו אתם תפישה דתית שהייתה לה השפעה מכרעת על עיצוב הדת המקראית. והסופרים הכוהניים מביניהם הם ששילבו את זיכרון ההתנסות במצרים לסיפור אחד.

לפנינו טיעון מעגלי מובהק: קנוהל חושף תחילה את הגרעין "ההיסטורי" הטמון במסורות המקראיות, אחר כך מתאים את הגרעין הזה למאורעות היסטוריים שונים שהתרחשו במזרח הקרוב הקדום, ולבסוף מוצא בהתאמות אלה ראיות ניצחות למהימנות של "הגרעין ההיסטורי". נראה כי העיקר בעיניו הוא שהטיעון המעגלי הזה מוכיח כי כל היסודות האתניים שיצרו את ישראל הקדום היו "שמיים". עכשיו כל מה שנותר לו הוא לחבר את שלושת הסיפורים

הדמיוניים שרקם לסיפור אחד, שילמד אותנו על טיבן של המסורות הדתיות השונות, שמהן נולדה דת המקרא.

הפליטים מחרן אימצו את "אל" הכנעני, שנהפך לאלוהי ישראל. כשהגיעה הקבוצה השנייה, זו של "העברים הלויים", בערך ב-1170 לפנה"ס, והביאה אתה "מורשה דתית ייחודית", הפך "אל" ל"יהוה", אלוהות שאימצו מהמדיינים, שאתם נפגשו במדבר סיני. העברים-הלויים, שבראשם עמד משה, הביאו אתם את עיקרי הדת "המונותאיסטית" שפרעה אחנאתן (אמנחותפ הרביעי) כפה על מצרים באמצע המאה ה-14 לפנה"ס. לדעת קנוהל, מאחר שהלויים היו ממעמד העפירו, הם היו נוחים יותר לקליטת דתו המהפכנית של אחנתון.

איך למדו הלויים - ואיך למדו הלויים ומשה - על התיאולוגיה המהפכנית של אחנתון, שיאן אסמן מכנה אותה "קוסמותאיסטית" ו"הליומורפית", תיאולוגיה ששרדה פחות מ-15 שנים, ושכל ביטוי שלה נמחה מיד לאחר מותו של המלך הצעיר? לפי תיאוריה אחת היה זה משה, נסיך מצרי שהתאכזב מדחיית דת האל אתון, והחליט להנחיל אותה לשבטי העברים.

קנוהל מתקשה להחליט; פעם הוא כותב שהעברים-הלויים הושפעו מדת אחנאתן, ופעם שמשה הוא שהנחיל אותה להם. בכל מקרה, קבוצת המיעוט הזאת הביאה את עיקרי הדת החדשה לכנען, ועיצבה בהשראתה מחדש את הטקסים הפולחניים שהביאו הפליטים מחרן, הפיצו את האמונה ב"יהוה" כאל יחיד וניסחו את עשרת הדיברות. המסורת על מעמד הר סיני היא איפוא מסורת מאוחרת, ומעמד "מתן תורה" אינו אלא אימוץ של הנוהג החיתי לכרות בריתות ולהניח את הטקסט שלהם במקדש; נוהג, או דגם, שהפליטים מחרן הכירו מקרוב והביאו אותו עמם. היה זה יהושע, צאצא לפליטי חרן, שחולל את האירוע

ההיסטורי החד-פעמי, שבו קיבלו הישראלים את האמונה בה'. קנוהל אינו יכול כנראה להינתק מהתפישה שהדת המקראית לא היתה תוצר של תהליך, אלא של אירוע חד-פעמי מכונן.

עכשיו נותר רק לשבץ את המסורת על משה בסיפור המופרך הזה ולחשוף את "משה האותנטי". כדי לא לתאר חלילה את משה כפרי של מסורת מאוחרת, וכדי להבחין בינו ובין הלוויים, קנוהל מבקש למצוא ב"תורת כוהנים", שהיא יצירה מאוחרת, יסודות מ"הגותו הדתית המקורית של משה". לדעתו, האל של משה הוא אל לא אישי ולא אנתרופומורפי; הוא מנותק מן המסורת ומההשגחה על קיום אורחות המוסר.

"משה ההיסטורי" לא היה איפוא מחוקק ולא כרת ברית בין ה' לישראל. הוא היה הוגה ומורה דתי, שבהשפעת דת אחנאתן הגיע להכרה כי יש אל אחד, שהוא מקור הטבע, אבל נפרד ממנו ואינו כפוף לחוקיות השלטת עליו. כך חולל משה את המהפיכה הדתית הגדולה שעליה הושתתה הדת המקראית, ואותה הנחילו העברים הלוויים לישראל הקדום. לבסוף, השלב המהפכני השני בתולדות האמונה הישראלית התרחש בגלות בבל, כאשר בהשפעת דת זורואסטר ניסח ישעיהו השני את האמונה המקראית באורח מונותיאיסטי מובהק.

לפנינו שחזור של יצירת עם ישראל ושל התגבשות אמונתו הבנוי כולו על כרעי תרנגולת וקישורים דמיוניים. מספר ההשערות הדמיוניות - והסתירות ביניהן - גדול כל כך, שקשה כאן להתייחס לכל אחת מהן בנפרד. נראה שקנוהל קבע תחילה את התיאוריה, אירגן את הכרונולוגיה ההיסטורית ואת תולדות הטקסט המקראי באופן הנוח לו, ורקח מכל אלה את יסודות "הצופן הגנטי" - האתני והדתי - של ישראל הקדום.

רב דוקטור אחד, כשנשאל לדעתו על הספר, לא יכול היה כמובן להתעלם מיסוד הכפירה שבו, אך בד בבד מצא לנכון לשבח את קנוהל כ"איש אמיץ", שעלה בידו להוכיח כי במסורת המקראית על ראשית ישראל יש גרעין היסטורי; כך הוא "חופר לעומק כדי למצוא את השורשים של הזהות היהודית של כולנו... בסך הכל זו בשורה טובה, כי אם לא יהיו לנו שורשים, גם לא יהיו לנו ענפים". הרב דוקטור ביטא כך את דעתו של זרם מסוים בציונות הדתית, שבעבורו "קדמות ישראל בארצו" חשובה לא פחות, ואולי אף יותר, מאמונה בתורה משמים. אם אלה הן הראיות למהימנות הסיפור המקראי על ראשית ישראל, קשה יהיה למצוא לא רק שורשים, אלא אפילו ציץ יבש.